

הפיאודליזם האירופי

Marc Bloch, "Feudalism," (1932), in *Encyclopedia of Social Sciences*, Edwin R. A. Seligman and Alvin Johnson eds. (1960), vol. 6, pp. 203-210. התרגום מיועד לשימושם של תלמידי החוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב ואין לעשות בו שימוש מסחרי כלשהו.

מקורו של שם-התואר הלטיני *feodalis*, 'פיאודלי', כל מה שקשור בפיאודום, הוא בימי-הביניים; ואילו שם-העצם הצרפתי *féodalité*, 'פיאודליות', במובנו המצומצם כתכונה מיוחדת של פיאודום, נטבע כנראה במאה השש-עשרה. אולם רק במאה השמונה-עשרה השתרש הנוהג לציין מערכת ארגון חברתי שלמה באמצעות ביטויים כגון 'המשטר הפיאודלי', 'הממשל הפיאודלי' ו'המערכת הפיאודלית', ומעט מאוחר יותר – באמצעות שמות-עצם מופשטים, כגון *féodalité* או *feudalism*. היסטוריונים גרמניים מעדיפים בדרך-כלל את המונח הגרמני *Lehnwesen*, מן המלה *Lehen*, המקבילה בגרמנית לפיאודום. כרגיל מייחסים למונטסקייה את הרחבת השימוש במונח, שמקורו במוסד מסוים בלבד – הפיאודום, שקשה לראות בו את המוסד המרכזי המשמעותי ביותר בפיאודליזם – כדי לאפיין משטר חברתי שלם, ששרר בימי-הביניים, במיוחד בין המאה העשירית והמאה השלוש-עשרה, ברוב שטחה של אירופה המערבית והמרכזית. אף שמונטסקייה ראה בהנהגתם של "חוקים פיאודליים" באירופה תופעה מיוחדת במינה, "מאורע שהתרחש פעם אחת בתולדות העולם ואולי לא יישנה עוד לעולם", מצאו סוציולוגים בני-זמננו והיסטוריונים העוסקים בהיסטוריה משווה, גם בתרבויות אחרות מוסדות אנלוגיים לאלה של ימי-הביניים. כתוצאה מכך השתרש המונח 'פיאודליזם' ככינוי לדפוס ארגון חברתי, אשר עשוי להופיע בצורות שונות בתקופות ובסביבות שונות. עם זאת, הפיאודליזם האירופי נשאר הדגם שלפיו נבחנות כל השיטות הפיאודליות האחרות והוא גם המוכר ביותר מביניהן.

השאלה בדבר מקורו של המשטר הפיאודלי האירופי נוסחה לעתים קרובות מדי במונחים אתניים: האם הוא מוצא רומי או גרמאני? לאמיתו של דבר, טיפוס הארגון החברתי המכונה 'פיאודליזם' התהווה באירופה מתוך נסיבות ייחודיות לחברה שבה נוצר. החברה הפיאודלית לא נוצרה כמובן יש מאין; היא התפתחה בתהליך איטי של סיגול מנהגים עתיקים ושונים. כיוון שכך, אין כל קושי למצוא בה את עקבותיהם של דפוסי ארגון חברתי קדומים יותר. אך יסודות אלה נשאלו ממקורות שונים. המינוח הפיאודלי עצמו, המשלב בתוכו הן יסודות רומיים (אחד מהם, המונח ואסאל, שאלו הרומאים מן הקלטים) והן יסודות גרמאניים, מייצג בעצם התרכובת האופיינית לו את טיבעה המעורב של החברה, שבה התעצב הפיאודליזם.

המאפיין החשוב ביותר של העולם המערבי בראשית ימי-הביניים הוא העובדה שהתהווה מתוך מפגש ומיזוג של תרבויות, שנמצאו בדרגות התפתחות שונות מאוד זו מזו. מצד אחד – העולם הרומי או היווני-רומי, שאף הוא לא היה מיקשה אחת, שכן מאחורי חזותה האחידה של הקיסרות הרומית נשתמרו מנהגים מקומיים רבים, שכפו לעתים על הקבוצות החברתיות השונות דפוסי חיים שונים מאוד זה מזה. מן העבר האחר – התרבות הפרמיטיבית יחסית של עמי גרמניה העתיקה, שפלטו לתחומי רומא וקרעו ממנה ממלכות לעצמם.

פשיטת הרגל של המדינה היא מאפיין מרכזי של תקופה זו. למרות מאמצי הממלכות הברבריות לעשות שימוש במנגנון המנהלי המרהיב של רומא העתיקה – שתהליך שקיעתו כבר נמצא בעיצומו בזמן פלישות הברברים הגדולות – ולמרות מאמציהם הבלתי-רגילים של השליטים הקרולינגיים הראשונים במאה השמינית לכונן מחדש את השלטון המלכותי לאחר מאה שנים של אי-סדר מוחלט במאה השביעית, נבצר מן השלטון

המרכזי לשלוט באופן אפקטיבי בשטחים נרחבים שהיו גדולים מכפי מידתו. לאחר אמצע המאה התשיעית, לא הייתה לשלטון המרכזי תקומה. המסורות הגרמאניות תרומה לחיזוק השלטון המרכזי תרומה שאין לזלזל בה: התפיסה, כי המלוכה היא נחלתה של שושלת מקודשת – תפיסה שמקורה באמונות גרמאניות קדומות – אפשרה לשושלות מלכים להשיג מידה של רציפות שלטונית גדולה יותר מכל מה שידעה הקיסרות הרומית. רעיון המדינה – או לייתר דיוק, רעיון המלוכה – לא נעלם מעולם לחלוטין במערב-אירופה. גם המוסדות שעיצבו הקרולינגים המשיכו להשפיע משך זמן רב, אם כי בשינוי צורה. אולם כלל אנשים נגמלו מן ההרגל לצפות להגנה משליט רחוק מדי. הם חיפשו אותה במקום אחר והמירו את החובה להישמע לשליט המרוחק בקשרי-תלות אחרים. גביית המסים פסקה, וסמכויות השיפוט התחלקו בין המון רשויות מקומיות, שזיקתן לשלטון המרכזי הייתה רופפת מאוד, או לא הייתה קיימת כלל.

התפוררות הקבוצות החברתיות, שזמן קצר לפני-כן עוד היו מבוססות על קשרי-שארות רחוקים או פיקטיביים, כגון המשפחה המורחבת (clan) או השבט, בלטה פחות לעין, אולם השפעתה הייתה חמורה לא פחות. אי-אפשר לומר בוודאות, באיזו מידה הצליחו מסורות קשרי המשפחה המורחבת העתיקות לשרוד בגאליה הרומית ובאיטליה, אם כי ההיסטוריה של האזוריים הקלטיים באנגליה, שעברו רומניזציה חלקית בלבד, בימי-הביניים הקדומים, מעידה על כך שזיקות אלה היו עדיין חזקות מאוד. אך אין ספק, שערב תקופת הפלישות הגדולות נודעה לסוג זה של קבוצה חברתית חשיבות עצומה בקרב העמים הגרמאניים. אולם התהפוכות הגדולות, שגרמו הכיבושים, ומגמות התפתחות פנימיות מסוימות החלישו את הקשרים האלה. אין פירוש הדבר שקשרי-שארות הפסיקו לתפקד כזיקה חברתית רבת-עוצמה במשך כל ימי-הביניים. העימותים האלימים ['ריבות', feuds] בין משפחות, שהעמידו במבחן את הסולידריות האקטיבית והפסיבית של קבוצות רבות בכלי המדרג החברתי, מעידות בעליל על עוצמתם של קשרים אלה, וגם מוסדות משפטיים וכלכליים מסוימים מעידים על כך. אך מעתה קשרה קירבת-המוצא עתה רק קבוצה מצומצמת יחסית של אנשים, שניתן היה לוודא בקלות את מוצאם המשותף, כלומר את חברי המשפחה במובנה המצומצם של המלה – ולא את המשפחה המורחבת (clan) או השבט. המשפחה המורחבת, שכללה הן קרובים מצד האם והן מצד האב, לא היוותה קבוצה מתוחמת היטב; רוב חובותיהם החברתיות של חבריה היו מבוססות על מנהגים ותחושות יותר מאשר על כללים שנקבעו בחוק. קשרי-שארות חזקים המשיכו להתקיים גם בחברה הפיאודלית, אולם הם תפסו מקום בצידם של קשרים חברתיים חדשים, שאת דפוסיהם נטו קשרי-השארות לאמץ, ולעתים אף נחשבו לנופלים מהם במעלה.

היחסים הפיאודליים התפתחו בסביבה החברתית המאופיינת בשיטה כלכלית, שחליפין אמנם לא נעדרו ממנה לחלוטין אבל היו נדירים למדי, ושבה מילא הכסף – שלא נמצא בשפע – רק תפקיד מצומצם. אומרים לפעמים, שבתקופה זו צורת ההון היחידה הייתה קרקע, אך טענה זו מצריכה הבהרה וסיוג. אין להכחיש, שהיקפם המועט של יחסים מסחריים גרם לכך, שמחיתו של כל אדם הייתה תלויה באופן הזקוק ביכולתו לעשות שימוש במשאבים, שאותם הפיק מחלק מסוים של הקרקע שתחת פיקוחו. אולם חלק ניכר של האוכלוסייה שאב את הכנסתו מן הקרקע רק באופן עקיף, בצורת תשלומים בממון או בטובין, ששילמו אנשים אחרים תמורת השימוש בקרקע. יתר-על-כן: מבחינות רבות החזקת זכויות עדיפות בקרקע לא הייתה עבור המחזיק אלא אמצעי כדי לשלוט ביעילות באנשים, שלהם הרשה ליהנות במישרין מן הקרקע. אחת התכונות המהותיות של הפיאודליזם היא, שיוקרתו של אם וכבודו נבעו יותר מיכולתו לעשות שימוש חופשי בכוח-אדם, מאשר ביכולתו לעשות כרצונו ברכושו. אולם לקשיי החליפין המסחריים הייתה השפעה ניכרת על מבנה החברה. היעדר זרימה חופשית של מוצרים באמצעות סחר ומכר, מעין זו הקיימת בחברות בנות-זמננו, מנע את התהוותן של שכבות שכירים בחקלאות ובמלאכה וכן את התבססותה של שכבת פקידים, המקבלת את שכרה בכסף.

בהעדר מדינה חזקה, בהעדרם של קשרי-דם, שביכולתם להטביע את חותמם על אורחות החיים, ובהעדרה של מערכת כלכלית המבוססת על תשלומים במזומן, נוצרו בזמן הקרולינגים ובתקופה שלאחריהם

קשרים מיוחדים במינם בין אדם לחברו. בעל השררה היה מעניק – במישרין או בעקיפין – לאדם התלוי בו את חסותו וכן טובות-הנאה חומריות שונות, שהבטיחו את מחייתו של בן-החסות. בן-החסות התחייב מצדו לתת תשלום או שירותים שונים וחלה עליו החובה הכללית לתת סיוע. לא תמיד כונן קשר זה מרצונם החופשי של הצדדים, ולא תמיד נוצר כתוצאה ממנו איזון הולם ביניהם. המשטר הפיאודלי, המבוסס על סמכות, כלל תמיד גילויים רבים של כפייה, אלימות ועיוות-דין. אולם רעיון זה של קשר אישי הירארכי והדדי שלט בפיאודליזם האירופי.

דוגמאות ליחסים ממין זה נמצאו כבר בחברות שקדמו לעליית הפיאודליזם, אך הם לא מילאו אותו תפקיד מכריע, שנודע להם במסגרת השיטה הפיאודלית. אחוזות כפריות היו קיימות גם בעולם הרומי, ובעולם הגרמאני נמצאו לפחות התחלות שלהן. בחברה הרומית נמצא תמיד כר נרחב לפעולתם של יחסי פטרון וקליינט. סביב בעלי-השררה התרכזו המון רב של אנשים, לעתים אף רמי-מעלה, ש'מסרו עצמם' לחסותם. נוסף על כך כללו קליינטלות אלה בדרך-כלל גם מספר רב של עבדים-לשעבר, שהוצאו לחופשי על-ידי אדוניהם תמורת התחייבויות כלכליות מסוימות וכן תמורת התחייבות כללית להיות נאמנים לאדוניהם לשעבר (*obsequium*). גם החברה הקלטית שלפני הכיבוש הרומי הכירה קבוצות דומות. בגרמניה, בצד הקשרים הרגילים, שקשרו אדם חופשי למשפחתו, למשפחה המורחבת (*clan*) ולשבט שלו, התהוו גם קשרים זמניים יותר – אלה שקשרו חבורות בני-לוויה נאמנים, בני מוצא שונה, ל'נגיד' (*dux*) שסביבו התרכזו. הם סעדו לשולחנן, קיבלו ממנו סוסים ונשק, נלוו אליו בעת מלחמה, ועליהם ביסס הנגיד את כוחו ויוקרתו. בדרך זו התרגלו האנשים לדפוס ייחודי של קשרים חברתיים, אשר התפתחותם בנסיבות נוחות הצמיחה את הפיאודליזם.

תווי-ההיכר העיקריים של הפיאודליזם בצורתו הבשלה הם השיטה הואסאלית ומוסד הפיאודום. כבר בתקופה הפראנקית והלומברדית חשו אנשים חופשיים רבים מכל רמות החברה צורך לבקש את חסותו של איש חזק מהם או להבטיח לעצמם מחיה ראויה, על-ידי כך שהציעו את שירותיהם כלוחמים לאנשים, הניצבים מעליהם בסולם חברתי. העניים שבהם הפכו לעבדים או לאריסים פשוטים. אולם כל אדם שהיה בכוחו לעשות זאת, נאחז כמיטב יכולתו במעמדו המכובד כאדם חופשי מבחינה משפטית, והעדיף לא לבזות את עצמו על-ידי ביצוע אותם שירותים, הכרוכים בפחיתות-כבוד, ואשר העיקו על האריס המחויב לבצע שירותי עבודה למען אדונו (*corvée*). הם 'מסרו עצמם לידי אדם אחר' (*commendatio*) באורח ההולם את מעמדם כאנשים בני-חורין (*ingenuili ordine*). מאידך גיסא שאפו אנשים רמי-מעלה להקיף עצמם באנשים נאמנים, שיהיו קשורים אליהם בקשרים יציבים. כך נוצרה חוזה התלות האופייני ביותר של המערכת הפיאודלית.

במשפט הפראנקי כוננו יחסי הואסאליות באמצעות אקט פורמלי, שמאוחר יותר כונה בשם *homagium* (צרפתית: *homage*; גרמנית: *Mannschaft* או *Hulde*).¹ הואסאל לעתיד היה מניח את ידיו בין כפות ידיו הצמודות של האדון, תוך שהוא מצהיר, כי הוא מבטיח לשמור לו אמונים; לאחר-מכן היו האדון והואסאל מתנשקים בפה. כיוון שבטקס זה, שהושאל כנראה ממסורות גרמאניות עתיקות, היה חסר כל יסוד דתי, התבסס מוקדם למדי המנהג, שהואסאל היה נשבע לאחר טקס זה שבועת-אמונים (לטינית: *fidelitas*, אנגלית: *fealty*) בנקיטת חפץ – בברית-החדשה או בשרידי-קדושים. החובות שנוצרו על-ידי טקס ההומאזי ושבועת-האמונים נשארו בתוקפן למשך ימי-חייהם של הצדדים לחוזה. הן פקעו עם פטירת אחד מהם. אולם העברת הקשר הפיאודו-ואסאלי בירושה מאב לבן בתקופה מאוחרת יותר התרה תחת אשיות מערכת היחסים הואסאלית. העברת הקשר בירושה הייתה אמנם יותר מנהג מאשר כלל המעוגן בחוק; כאשר מת האדון או

¹ מן המלה *homo* – 'אדם'; בטקס ה-*homage* נעשה הואסאל ל"אדם של אדם אחר", אדם הנתון ברשותו של אחר. בני-חסות קרויים לעתים קרובות במקורות הלטיניים בקיצור *homines*, "אנשים (הנמצאים ברשותם של אחרים)".

הואסאל, היה בכל מקרה צורך בהומאזי מחודש לשם חידוש הקשר ביניהם. הואיל והזיקה נקבעה על-סמך טקס פורמלי, חייב הקשר הואסאלי רק את שני האנשים שהתייצבו פנים-אל-פנים בעת עריכתו.

החובות ההדדיות של האדון והואסאל היו מבוססות על עקרונות כלליים פשוטים, שהותירו מקום לאין-ספור ואריאציות בפרטים, אשר נקבעו בהדרגה בדיוק גובר והולך על-ידי המנהג המקומי. הואסאל היה חייב לאדונו לשמור לו אמונים, לציית לו כנגד עולם ומלואו, וכן להושיט לו עזרה, כל אימת שזה נזקק לה. הוא היה אמור לסייע לו במתן עצה, לעזור לו לעתים במילוי תפקידיו השיפוטיים ולתמוך בו כלכלית בשעת הצורך. המקרים, שבהם ניתן היה לדרוש כדין מן הואסאל סיוע כספי זה, הקרוי tallage, הוגדרו בהדרגה וצומצמו לכמה נסיבות מיוחדות, כגון השבעת בנו-בכורו של האדון לאביר, נשואי ביתו הבכירה של האדון, פדיון האדון משבי וכדומה. מעל לכל היה חייב הואסאל לאדונו שירות צבאי, וצורה זו של סיוע הפכה במרוצת הזמן לחשובה מכל.

תמורת זאת חייב היה האדון להעניק לואסאל שלו את חסותו; ליטול על עצמו את הגנתו בפני ערכאות המדינה, כל עוד היו ערכאות כאלה בנמצא; לנקום באלה שעשו לו עוול, ולדאוג לילדיו, אם התייתמו, עד הגיעם לבגרות. בנוסף לכך הבטיח האדון את מחייתו של הואסאל בדרכים שונות, במיוחד באמצעות מענק כלכלי, הידוע בדרך-כלל בשם פיאודום (לטינית: *feudum*; אנגלית: *fief*; גרמנית: *Lehen*).

בהיעדרה של שיטת מתן שכר בממון, היו שתי דרכים בלבד לתת לאנשים תמורה בעד שירותיהם: האדון יכול היה לשכן את התלויים בו בביתו, להבטיח להם מזונות וקורת-גג (לטינית: *praebenda*, צרפתית: *provende*), ואפילו להלבישם. האפשרות האחרת היתה להקצות להם חלקת אדמה, שממנה יוכלו להתפרנס במישרין על-ידי כך שיעבדו אותה בעצמם, או בעקיפין – ממה שיגבּו מאלה שיקבלו רשות לעבד את האדמה.

במאות התשיעית והעשירית היו ואסאלים רבים מן הסוג הראשון, שנמנו על בני-ביתו של האדון. בצרפת ניתן היה עדיין לפגוש בהם בימיו של המלך פיליפ אוגוסטוס בסוף המאה השתים-עשרה. אולם כבר בתקופה מוקדמת למדי העדיפו הן האדונים והן הואסאלים את שיטת הענקת הקרקע, שאפשרה לואסאלים מידה גדולה יותר של עצמאות ושיחררה את האדונים מן האחריות לדאוג לכלכלתן השוטפת של חבורות גדולות וסוערות למדי של לוחמים – משימה קשה במיוחד במסגרת כלכלה פרימיטיבית. במשך הזמן הפכו רוב הואסאלים ל'משוכנים' (לטינית: *casati*).² ייחודה של הקרקע שקיבלו הואסאלים היה טמון בכך שהיו כרוכות בה חובות שירות מוגדרות היטב, שאותן התחייב המקבל לבצע עבור המעניק. הרכוש שהוענק באופן זה נקרא תחילה בשם הלטיני *beneficium*, אולם במרוצת הזמן נשתכח המונח לחלוטין בארצות הדוברות לשונות רומאניות, שסיגלו לעצמן את המנהגים הפראנקיים, עד כדי כך שלא נשאר לו זכר בדיאלקטים הגאלו-רומאניים; את מקומו תפס מונח ממוצא גרמאני – פיאודום (*fevum* או *feudum*; אנגלית: *fief*). החזקת נחלה קרקעית, שאינה כרוכה בחובות כלשהן כלפי אדון כלשהו, נקראה לאחר התקופה הפראנקית בשם חזקה אלודיאלית (לטינית: *allodium*; אנגלית: *allodial tenure*).³ כאשר אדם חופשי, שהחזיק בקרקע אלודיאלית, חש בצורך למסור עצמו לרשותו של אדם אחר, נאלץ על-פי-רוב למסור גם את נחלתו לאדון ולקבל אותה חזרה כפיאודום. ככל שהתקדם תהליך הפיאודליזציה של החברה, הלך ופחת מספרן של חלקות אלודיאליות אלה.

² המונח 'בית' (*domus*) מציין לעתים קרובות בימי-הביניים את 'משק-הבית המורחב', ולא את המיבנה בלבד. הואסאל 'ש'שוכן' ב'בית' אינו עוד חלק מ'בית' האדון, כלומר אינו אחד מבני ביתו ואינו סועד לשולחנו, אלא עומד בראש 'בית' משלו, בראש יחידה משקית בלתי-תלויה, הכוללת קרקע ואנשים המעבדים אותה למענו.

³ רכוש או נחלה, שאותו מחזיק אדם בבעלות מלאה ומוחלטת, ולא כחזקה מטעמו של אחר. מקורה במלה הגרמנית העתיקה *alot*, המורכבת מ-*al* 'מלא', מוחלט' ו-*ot* 'נחלה, רכוש', ומכאן: 'רכוש מלא', נחלה המוחזקת בבעלות מלאה' בניגוד לרכוש המוחזק מטעמו של אחר ואינו בבעלותו המלאה של המחזיק, כמו למשל פיאודום.

כיוון שהחזקת קרקע תמורת מתן שירותים (tenure service) היתה מוסד כללי של כלכלת התקופה, נמצא תמיד מספר רב של פיאודה, שלא הוחזקו בידי ואסאלים: פיאודה של בעלי-מלאכה הקשורים באדון, כגון צבעים ונגרים; פיאודה של משרתים, טבחים ושוערים, ופיאודה של פקידים, הממונים על הנהלת סניוריות (mayors; provosts). אולם כל אדמה שנמסרה לואסאל נחשבה בהכרח לפיאודום. בהדרגה, ככל ששכבת הוואסאלים הלכה והפכה למעמד אצולה, הפיאודה של הוואסאלים החלו להיחשב לבעלות מעמד נכבד יותר מאותן פיאודה, שהיו כרוכות בשירותים בלתי-מכובדים. בסופו של דבר החלו המשפטנים לראות רק בנחלות הפיאודליות שהוענקו לואסאלים פיאודה אמיתיות. מוסד הפיאודום, כמו מוסד ההומאזי, שמר על אופיו האישי, והענקת הפיאודום נשארה בתוקף למשך חיי הצדדים לחוזה בלבד; עם פטירתו של אחד מהם היה צורך לחדש את ההענקה בטקס סמלי של הפקדת הזכויות – האינסטיטור (investitura)⁴. עם התבססות עיקרון העברת הפיאודום בירושה שימש טקס זה כהזדמנות לאדון לגבות דמי-הסכמה (לטינית: relevium, אנגלית: relief) כתשלום בתמורה לחידוש הענקת הפיאודום.

מצד שני, לעתים קרובות השתמש הוואסאל בפיאודום שהחזיק מטעמו של אדונו, כדי להעניק חלקים ממנו בתור פיאודה לואסאלים שלו. פעולה זו הקרויה פיאודציה משנית (subinfeodatio) הצריכה עקרונית את הסכמתו של מעניק הפיאודום המקורי, אולם הצרכים החברתיים ביטלו יותר ויותר את ההכרח להשיג הסכמה זו. בצד שרשרת קשרי-התלות האישיים – ובמידה רבה במקביל לה – הלכה והתהוותה באופן זה שרשרת של זכויות קרקעיות, התלויות זו בזו. בניגוד למושגי הקניין הקרקעי השוררים במשפט הרומי ובמשפט המודרני, לפי משפט ימי-הביניים יכולה היתה חלקת קרקע לשאת עליה מספר רב של זכויות ריאליות שונות, זו על גבי זו. כל אחת מהן נחשבה לחזקה, המוגנת מכוחו של הנוהג (צרפתית: saisine; אנגלית: seisin; גרמנית: Gewehr), ואף אחת מהן לא היתה בגדר זכות בלעדית ומחלטת על הרכוש, כפי שמשמע מן המונח "בעלות".

האחווה הכפרית – הסניוריה (אנגלית: manor; צרפתית: seigneurie) היתה יחידת-היסוד של המשטר הפיאודלי. בגאליה ובאיטליה של התקופה הרומית, נקראה האחווה הכפרית 'וילה' (villa). מקורותיה היו במסורות עתיקות-יומין, בשלטונם של ציפים על כפרים או על קבוצות-שארים (clan). הסניוריה היתה מורכבת על-פי-רוב ממספר משקים קטנים. עובדי-האדמה לא היו בעלי הקרקע, אלא חבו חובות-עבודה ותשלומים למיניהם לאדון, שהחזיק בסמכות הפיקוד עליהם, ואשר מטעמו החזיק את האדמה בתנאי שיחדשו את הענקתה מידי (אינסטיטור) וישלמו לו סכום מסוים, בשעה שיעבירו אותה מיד ליד. בתקופה הפראנקית החזיקה האדון גם בנחלה רחבת-ידיים – הדומנה (demesne), אשר עובדה בעיקר באמצעות חובות-העבודה של האיכרים-האריסים. לאחר המאה השתים-עשרה פחתה חשיבותן של הדומנות, שהתפצלו לחלקות קטנות, תחילה בצרפת ובאיטליה, לאט יותר בגרמניה, והאדון נטה להפוך למי שמתפרנס מרנטה קרקעית גרידא, בלי לגבות שירותי עבודה.

כאשר האנשים החלשים התרכזו בסניוריה, נענו לאותו צורך בהגנה, שאותו ביקשו רמי-המעלה לספק בכך שקיבלו על עצמם את הוואסאליות. האיכר הקטן היה מעביר את הנחלה, שהחזיק בבעלותו המחלטת (allodium), לאדון – והיה מקבל אותה חזרה כחזקה בלבד, שתשלומים וחובות-עבודה מוטלים עליה. לעתים קרובות היה גם מעביר את עצמו ואת צאצאיו לרשות האדון ונכנס לשירותו האישי. חיי הסניוריה נקבעו על-ידי הנוהג. ומאחר שהאדונים היו מעוניינים לשמור את אדמותיהן מאוכלסות, התגבש עד מהרה הנוהג להחשיב את הנחלות, המחזקות על-ידי האיכרים – אפילו אלה הנחשבות 'משועבדות' – לנחלות העובדות בירושה.

⁴ אינסטיטורה, 'הפקדת' הנחלה הפיאודלית בידי הוואסאל, התבצעה לעתים קרובות באמצעות העברת ענף או חפץ אחר (חנית, דגל או רגב-אדמה, למשל), שסימל את הפיאודום, לידי.

הסניוריה ביצרה את מעמדה בתקופה הפיאודלית על-ידי כך שניכסה לעצמה פונקציות רבות של המדינה ובכך שהפכה לתמורה העיקרית שקיבלו הלוחמים – שמעמדם נמצא בעליה – תמורת שירותיהם. בין בעלי הסניוריות תפסו הכנסיות מקום מרכזי. כבר מהן קיבלו כבר בשלהי הקיסרות הרומית את הזכות לשמור ברשותן את המסים שגבו מנתיניהן. מענקי-זכויות אלה, שאותם אישרו השליטים הפראנקיים ואף הרחיבו את היקפם, היו הצורה הראשונה של 'מענק החסינות' (לטינית: *immunitas*; אנגלית: *immunity*). במהרה גררו בעקבותיהן יתרון נוסף: על אנשי החוק, הידועים בתובענותם ובשרירות-ליבם, נאסר להיכנס לשטח בעל 'חסינות' לשם מילוי תפקידם, במיוחד תפקידם השיפוטי. מענקי 'חסינות' דומים השיגו בתקופה מוקדמת למדי גם אדונים חילוניים.

להלכה נשארו האנשים שחיו בסניוריה בעלת 'חסינות' כפופים למרותם של בתי-הדין המלכותיים; אדונם היה אחראי לכך שיופיעו בפני בית-המשפט המלכותי, כאשר זומנו להופיע בפניו. אך בפועל נטה אדונם להפוך בהדרגה לשופט; מאז ומתמיד מילא תפקיד זה ביחס לעבדיו, אשר בעניינים הקשורים ביחסיהם בינם לבין עצמם ובינם לבין אדונם נשפטו מטבע הדברים אך ורק בפניו. מצד שני, נדמה היה, שתפקידו כמגן מטיל עליו את הסמכות לשמור על הסדר הטוב בקרב אריסיו החופשיים והואסאלים שלו. בזמנו של קארל הגדול ראתה המדינה עצמה בהתערבותו של האדון ערובה לשמירת הסדר. קריסת המדינה הקארולינגית העניקה תנופה מחודשת לתהליך הרחבת סמכותו השיפוטית של האדון באמצעות ההתלטות שלא כדין על סמכויות ציבוריות, ששליטי המדינה עצמם פתחו לה בפתח בבקשם לנצל את היחסים הואסאליים לטובתם.

בתקופה הפראנקית היו כל האנשים בני-החורין חייבים בשירות צבאי, אולם עוצמת הצבא הלכה והתרכזה בפרשים המצוידים בחימוש מלא, שפיקדו על חבורות קטנות של פרשים ורגלים אחרים. האצילים גמלו לאבירים אלה – שהיו נלווים אליהם כאשר שירתו בצבא המלכותי או שהיו מסייעים להם בעימותיהם האלימים – על שירותיהם באמצעות הענקת פיאודה. כדי להבטיח את נאמנותם, הם גם החלו לתבוע מהם לבצע הומאזי לאדוניהם. במהרה החלו גם השליטים לעשות זאת, ובמיוחד קרל מרטל, שהיה שקוע במלחמות עם הערבים ועם אויביו מבית; קרל מרטל יצר נחלות פיאודליות צבאיות רבות מתוך נכסים, שהפקיע מידי הכנסיות. ה'התמסרות לידיו של אדם אחר' (*commendatio*), שבתחילה לא הייתה אלא אמצעי בדוק עבור אנשים מכל המעמדות למצוא לעצמם מגן, החלה להפוך בדרך זו לקשר חברתי מיוחד לשכבת הואסאלים הצבאיים של המלך או של האצילים, שהחזיקו גם בסניוריות. מגמת התפתחות מקבילה הפכה את הטקס עתיק-היומין של מסירת הנשק לצעיר עם הפיכתו ללוחם בוגר – מורשת מסורות גרמאניות, אשר בזמנים קדומים היה נחלתם של רוב האנשים החופשיים – לנחלתם הבלעדית של הלוחמים המקצועיים. זהו הטקס הידוע באנגלית בשם *dubbing* ('השבעה לאבירות'; צרפתית: *accolade*; גרמנית: *Schwertschlag*). מי שהושבע לאביר, היה רשאי בתורו להשביע אחרים ולעשותם לאבירים. מעמד זה, שעד המאה השתים-עשרה היה פתוח בפני הרפתקנים ללא הבדל מוצא, אימץ לעצמו אתיקה משלו ומערכת כללי כבוד ונאמנות, שקיבלו בהדרגה צביון דתי, והחל לחוש עצמו כשדרה של ממש.⁵

מצד אחר, הואיל והמלכים לא יכלו לשלם משכורות לנציגיהם ברחבי הארץ, ובמיוחד לרוזנים (*counts*), החלו לחלק להם כתמורה פיאודה, בין בצורת נכסים קרקעיים ובין בצורת חלק מסוים מהכנסות המלך מן המחוזות שעליהם הופקדו. כדי לחזק את זיקתם של הרוזנים אליהם, היו המלכים בוחרים את הרוזנים מבין הואסאלים שלהם או תובעים מהם לבצע הומאזי. הואסאלים של המלך והמוסדות הכנסייתיים הקיפו אף הם את עצמם בואסאלים משלהם, והפקיד בדיהם כמה מתפקידיהם ואת ניהול חלק מנכסיהם.

⁵ שדרה (לטינית: *ordo*, אנגלית: *order*, גרמנית: *Stand*) היא מעמד חברתי המוגדר משפטית, שהצטרפות אליו היא פורמלית, ואשר חבריה מחזיקים באורח-חיים מיוחד להם ובמשפט משלהם.

כך חיזקו התנאים החברתיים והכלכליים את מגמת הביזור וגרמו לפיצול מוחלט של כל סמכויות המדינה, כגון שיפוט, הטבעת מטבעות, גביית מכסים וכדומה. ההכנסות הכרוכות מן השימוש בסמכויות אלה נמצאו מעתה לא רק בידי נציגי-המדינה הישירים לשעבר, כמו הרוזנים; באמצעות תהליך של ניכוס משני הם הגיעו לידי נציגיהם של ה'נציגים'.

הנהגת עקרון הירושה בשיטה הפיאודלית היתה תהליך בעל חשיבות עצומה. האדון, שהיה זקוק לאנשים, השתדל להחזיק בשירותיהם של בני הואסאל המת. בנו של הואסאל היה נוטה בדרך-כלל להישבע שבועת-אמונים ואסאלית לסניור של אביו, שבו ראה את איש-החסות הטבעי שלו – מה גם שרק במחיר זה יכול היה לשמור על הפיאודום שבו החזיקו אבותיו. למעשה, נתקבלה הירושה בהדרגה ככלל התנהגות, שנתמך תחילה על-ידי דעת הקהל, ובמרוצת-הזמן – על-ידי הנוהג. האדון שסירב להסכים להעברת פיאודה בירושה, היה מסתכן בכך, שגורם להתמרמרות בין אנשיו. קארל הקרח כבר ראה במצב עניינים זה דבר נורמלי.⁶ באיטליה עיגן הקיסר קונראד השני את הכלל הזה כחוק, שחל על פיאודה שבידי אנשים בדרגה נמוכה מזו של רוזן.⁷ בצרפת ובגרמניה לא הפכה העברת הפיאודום בירושה מעולם לדבר חקיקה; בצרפת הפך הדבר מקובל בזמן קדום למדי, פרט לכמה יוצאים-מן-הכלל, ובגרמניה הונהגה הירושה מוקדם יותר ביחס לפיאודה פחותי-מעלה, ולאחר מכן – לגבי פיאודה חשובים יותר.

בד בבד עם הפיכת הפיאודה לנכס העובר בירושה, החלו גם להפוך לנכס העובר לסוחר. מובן שתמיד נדרשה הסכמתו של האדון להעברת פיאודום מיד ליד, אולם זכותו לסרב לעסקה כזו, הלכה והצטמצמה. הפיאודה – על זכויות השלטון שהיקנו למחזיק בהן ועל שברי סמכויות המדינה, שלעתים היו כרוכות בהם – עברו בירושה, והדבר גרם לערבוביה של סמכויות על אנשים ושל זכויות בנכסים. העברת הפיאודה בירושה תרמה אומנם לגיבוש השיטה הפיאודלית, אך היא-היא שחתרה גם תחת יסודותיה.

בצורתה העקיבה חייבה השיטה הואסאלית את הואסאל לקבל על עצמו אדון אחד ויחיד, שהרי רק בתנאי זה יכול היה להיות נאמן לו לחלוטין, וזו היתה חובתו הראשונה במעלה; ואכן, כך גם קבעה התחיקה הקרולינגית. אולם קשה היה לעמוד בפיתוי לקבל נחלות פיאודליות נוספות, כאשר אפשר היה להשיג אותן. כאשר הפכו הפיאודה לנכסים העוברים בירושה, קרה לעתים, שואסאל היה מקבל דרך ירושה או קניה פיאודום, שהוחזק מידי אדון שונה מזה שלו עשה בתחילה הומאזי. מקרים של ואסאלים, המשרתים שני אדונים או יותר, מצויים החל מן המאה העשירית, והם מתרבים והולכים בתקופה מאוחרת יותר. כיצד אמור היה אדם לחלק את חובותיו כלפי האדונים השונים? במאה האחת-עשרה נוצר בצרפת המנהג לבחור אחת מן הנאמנויות ולהחשיב אותה מחייבת יותר מן האחרות. ההומאזי הזה נקרא (*homagium ligium*, הומאז' 'טהור'; אנגלית: *liege homage*). אולם במאה השלוש-עשרה התברר, שגם שיטה זו אינה יעילה משום שואסאלים ביצעו גם הומאזי כזה לאדונים שונים. לפיכך היה הכרח למצוא את הומאזי בה"א הידיעה מתוך *homagia ligia* שונים. היו בוחרים למשל כמחייב ביותר את ה-*homgium ligium* הראשון, או את זה שהיה כרוך בקבלת הפיאודום הגדול ביותר. בגרמניה ובאיטליה, שבהן לא השתרש מנהג זה מעולם, מקובל היה תמיד לסווג את הקשרים הואסאליים לפי תאריך כינונם או לפי גודל הפיאודום הקשור בהם. אך משקלם של קשרי נאמנות כפולים מכופלים וסותרים כגון אלה היה מועט.

⁶ ראו: הקפיטולר של קירסי משנת 877: מתפללים, לוחמים ועמלים באירופה הלאטינית במאות ה-11, בעריכת עליזה ג'ינאו (תל-אביב: הדר, ללא תאריך), כרך ב', עמ' 308–310.

⁷ ראו: כתב הזכויות של קונראד השני בדבר הפיאודה באיטליה משנת 1037: מתפללים, לוחמים ועמלים, כרך ב', עמ' 608–611.

תכונה מהותית של החוזה הפיאודלי הייתה ההשקפה, שאם אחד הצדדים לחוזה לא עמד בהתחייבויותיו, פטר בכך את הצד השני מכל חובותיו. אולם חסרה לחלוטין הגדרה מדויקת של הנסיבות, שבהן הפרת חוזה מצד האדון או מצד הואסאל יכולה להצדיק ניתוק היחסים. למרות מאמצי החקיקה הקרולינגית נשארה נקודה מרכזית זאת מעורפלת. בהיעדרו של סמכות עליונה מוכרת, נאלצו הצדדים המעוניינים להגיע בעצמם לעמק השווה בכל מקרה ומקרה. אי-בהירות זו, תוצאה בלתי-צפויה של האופי ההדדי של הקשר הואסאלי, פתח לפתח למעשי תרמית למיניהם.

אף-על-פי שתכונותיו העיקריות של המשטר הפיאודלי היו זהות כמעט בכל ארצות אירופה המערבית, היו בכל זאת הבדלים ותכונות מיוחדות לאזורים השונים. כך, למשל, הגיע בצרפת תהליך התפצלות סמכויות המדינה, ובמיוחד תהליך ההשתלטות על סמכות השיפוט, למימדים נרחבים ביותר; בצרפת התגבש גם המעמד הצבאי יותר מכל מקום אחר, והוא פיתח את קוד-ההתנהגות אבירי, שהתפשט משם בכל רחבי אירופה. בגרמניה לא העמיקו תפיסות פיאודליות לחדור כל-כך למערכת המשפט, ושני אוספים של משפט נוהגי התפתחו בה זה בצד זה: המשפט הכללי של חבלי-הארץ השונים (Landrecht) מזה, והמשפט הפיאודלי (Lehnrecht) מזה. בגרמניה – בדומה לאיטליה ולדרום-צרפת – היה מספרן של הנחלות האלוודיאליות ששרדו בלי להפוך לפיאודה גדול יותר מאשר במקומות אחרים. הזכות הבלעדית למנות את השופטים הגבוהים, שישבו בדין בעבירות שעליהן מוטל עונש-מוות, נשארה בידי השלטון המלכותי. כמו-כן ניהלו הקיסרים מאבק ממושך ויעיל נגד העברת הנחלות הפיאודליות הגדולות בירושה, אך הם נאלצו לקבל על עצמם את ההתחייבות, להעניק מחדש פיאודה, שסמכויות דוכס כרוכות בהן, כאשר אלה נשארו ללא יורש או הוחרמו.⁸ בניגוד למהלך ההתפתחות בצרפת, כלל זה מנע מן השלטון המלכותי להרחיב את הדומנה המלכותית. כתוצאה ממשקלן המסורתי של הערים באיטליה ודפוסי החיים העירוניים של חלק ניכר מן האבירים, קם באיטליה בתקופה קדומה למדי מתחרה עצום לכוחם של האדונים בעלי-הקרקעות בדמותן של הערים.

ברוסיה התפתח משטר פיאודלי של ממש, עד הרגע שבו נבלמה התפתחותו על-ידי עוצמתה של המדינה המוסקבאית. כאן, כבמערב, הפכו הבווארים בתור ואסאלים לאצולה של המדינה, אך הבווארים היו כפופים באופן חמור יותר לצאר, מכיוון שאופיו ההדדי של חוזה השירות הואסאלי היה כאן בולט פחות מאשר במערב. הסניוריה, שנבנתה על יסודות איתנים, האריכה ימים ברוסיה. במאות הראשונות לקיומה של המדינה הביזאנטית היו גם בה נחלות, שהחזקתן היתה כרוכה בשירות צבאי עבור המדינה, אך היו אלה חזקות של חיילים-איכרים. הקיסרים החשיבו איכרים חופשיים אלה לחוט השדרה של הצבא ונאבקו בנסינות הסניוריות לשעבר אותם. החל במאה האחת-עשרה התרופפה התנגדות השלטון הקיסרי, והסניוריה, שנעזרה במענקי 'חסינות' והתחייבה תמורת זאת להעמיד חיילים לרשות המדינה, הפכה לאבן-הפינה של הארגון הצבאי של ביזנטיון. אולם הסניוריות הביזנטיות לא היו חלק משרשרת מדרגית, שכל חלקיה קשורים זה לזה בקשרים פיאודו-ואסאליים. לכן אחת התכונות הטיפוסיות ביותר של הפיאודליזם – דירוג החובות, ששמר באירופה על אחדותו של הארגון המדיני – חסר תמיד בביזנטיון. חצי-האי הסקנדינבי מהווה מקרה ברור של חבל-ארץ, שבהיעדר אחד היסודות הראשוניים של הארגון הפיאודלי – הכלכלה הסניוריאליית – לא נוצר בו פיאודליזם אמיתי.

⁸ הפיאודו חוזר לידי של המעניק, כאשר הואסאל מת ללא יורשים או כאשר הוחרם בעקבות עבירות שעבר. הכלל שאליו רומז מארק בלוק הוא זה הקרוי בגרמנית Leihezwang, ואוסר על המלך להחזיק בידו פיאודו שחזר לידי בדרך זו ומחייב אותו להעניק אותו מחדש תוך פרק זמן קצוב לאחד האצילים. באופן זה נמנע מן השלטון המלכותי לצבור בהדרגה נחלות פיאודליות, שהוציא אי-פעם מידי, ולהרחיב מחדש את נכסיו הקרקעיים, בסיס כוחו. כיום מפקקים חוקרים רבים, אם כלל זה מומש אי-פעם, ומייחסים לו משום כך חשיבות מעטה יותר משיוחסה לו בהיסטוריוגרפיה של המאה התשע-עשרה, שבעקבותיה הולך מארק בלוק בנקודה זו.

מאלף הרבה יותר הוא ההבדל בין הארצות שבהן צמח הפיאודליזם מכוח עצמו, ובין אלה שבהן ניטע באמצעות כיבוש. בארצות מן הטיפוס הראשון מעולם לא הגיע המשטר הפיאודלי לאותה דרגה של שיטתיות, שאינה אפשרית כרגיל אלא אצל מוסדות, שנבנו מן המסד ועד הטפחות, בלי שיעמדו בדרכם שרידי מבנים קודמים. לעומת זאת בארצות, שאלהן יובא המשטר הפיאודלי מבחוץ ובהן התבסס בעקבות כיבוש – כגון בממלכות הצלבנים, בממלכה הנורמנית של דרום-איטליה ובמיוחד באנגליה – הוא מופיע כמבנה סימטרי הרבה יותר.

מצבה החברתי של אנגליה בזמן הכיבוש הנורמני היה מבחינות רבות אנלוגי לזה של גאליה הפראנקית בראשית התגבשותו של המשטר הפיאודלי. בשתייהן התרחש תהליך שילובם האיטי של האיכרים החופשיים במסגרת הסניוריה, שמעמדם המשפטי של האנשים הכפופים לה היה עדיין הטרוגני מאוד. בשתייהן ניתן היה להבחין במגמה כללית של התפשטות יחסי-התלות, בניכוס סמכויות השיפוט על-ידי האנשים החזקים, בקיומן של חזקות קרקע, ששירות צבאי כרוך בהחזקתן (שהיו קרויות כבגרמניה בשם Laen), ובחשיבותם של thanes – מעמד המזכיר מאוד את הואסאלים המלכותיים הפראנקים. אך באנגליה כל היסודות הללו לא היו מתואמים ביניהם והיחסים האישיים הואסאליים מעולם לא התמזגו עם היחסים הרכושיים הנובעים מהחזקת פיאודום. המלכים הנורמנים כפו על הארץ הכבושה שיטה פיאודלית, ששירתה את צורכיהם. גבולות האחוזות הכפריות נקבעו סופית; הונהגה מעין צמיתות של האיכרים, אשר במרוצת הזמן התפתחה בכיוון שונה מאוד מזה שבצרפת; ולמרות עוצמת השיפוט המלכותי, שעלתה על זו שבצרפת, נחשבו האדונים האנגלים לשופטים הבלעדיים של אריסייהם בסכסוכים שביניהם, מה שמנע בסופו של דבר את העברתן בירושה של הנחלות המוחזקות. חשוב מכל, המלכים חילקו את הארץ כולה לנחלות פיאודליות צבאיות על-פי שיטה שהביאו עמם מן הדוכסות הנורמנית שלהם. הואסאלים הישירים של המלך (tenants in chief) התחייבו להעמיד לרשותו מספר מסוים של אבירים, וכדי שיוכלו לעמוד בהתחייבותם זו, חילקו מצידם פיאודום. אולם מאחר שקשרי-תלות אלה הפכו במרוצת הזמן לקשרים העוברים בירושה, כולם הובילו בסופו של דבר למלך, שמתעמו הוחזקה בסופו של דבר כל האדמה, אפילו זו שברשותה של הכנסייה בתור 'מענקים ללא תמורה'. הנחלות האלודיאליות שבבעלות מלאה – גוף זר בעולם הפיאודלי של יבשת אירופה – לא היו קיימות כלל באנגליה. ולבסוף, המלך יכול היה לתבוע שבועת-אמונים מן הואסאלים של הואסאלים שלו.

בסוף המאה השתים-עשרה התרחשה תמורה עמוקה בחברה האירופית, שהתאפיינה ביצירת שדרות, בשינויים כלכליים ובהתפתחות המדינה. במאה העשירית והאחת-עשרה הייתה החברה מורכבת בעיקרה של דבר מקבוצות של בני-חסות. ככל שהקשרים האישיים התרוקנו מתוכן, החלו בני-אדם מתארגנים בשדרות הבנויות באופן מדרגי. האבירות הפכה עוברת בירושה והפכה לאצולה. אמנם באנגליה לא נהנה האציל מעולם מזכויות-יתר המעוגנות בחוק המבדילות אותו בבירור משאר האנשים החופשיים. באיטליה, המורגלת לאורח-חיים יותר ויותר עירוני, ניתן היה אך בקושי להבחין בינו ובין עירוני עשיר. בצרפת, לעומת זאת, הפכה האצולה למעמד סגור, שרק המלך היה רשאי לצרף לו חברים חדשים. בגרמניה התגבש מדרג שלם של סטטוס בתוך האצולה, ובהתאם לתיאוריית ה-Heerschild, לא יכול היה חבר שלב עליון באצולה לקבל פיאודום מחבר שלב נמוך ממנו, בלי שמעמדו החברתי ייפגע בשל כך.⁹

החל במאה השתים-עשרה התעוררו החליפין הכלכליים לחיים חדשים. הערים התפתחו ויחסים זרים לחלוטין לטיפוס הפיאודלי באו לעולם. העירוני, שהיה קשור לבני עירו בשבועת עזרה הדדית, אשר בניגוד

⁹ תיאוריית ה-Heerschild נוסחה ב-Sachsenspiegel ('מראת הסקסונים') – קובץ של של המשפט המנהגי מן המאה השלוש-עשרה. היא חילקה את האצולה לשבע דרגות, ונאסר בה על ואסאל לקבל פיאודום ממישהו שנמצא בדרגה שווה לו או נמוכה ממנו.

לשבועה הואסאלית איגדה אנשים שווים במעמדם, לא היה זקוק למגן כלשהו פרט לקהילה העירונית שאליה השתייך. גם מערך כללי ההתנהגות שלו היה שונה בתכלית מזה של הואסאל הלוחם. יתר-על-כן: עלייתה של מערכת כלכלית חדשה, המבוססת על יחסי חליפין ועל תשלומים בכסף, אפשרה את הרחבתו של מעמד מקבלי השכר, וביטלה את עצם תכלית קיומם של הפיאודום ושל הצמדת פיאודום למשרות בכל רמות החברה.

התמורה הכלכלית הביאה מצידה להולדתה מחדש של המדינה. גיסות חיילים שכירים תפסו את מקומם של הואסאלים, שהצליחו בינתיים כמעט בכל מקום לצמצם במידה ניכרת את חובותיהם הצבאיות. נוצרו קבוצות של פקידים מקבלי משכורת, שניתן היה לפטרם בכל רגע. ריכוז כוח מעין זה לא פעל רק לטובתם של המלכים. בצרפת ובגרמניה הצליחו ואסאלים מלכותיים מסוימים להניח את ידם על מספר רב של דוכסיות ושל סמכויות סניוריאליות נרחבות והצליחו לבסס את מעמדם מעל להמון הסניוריות הקטנות. בעוד שבצרפת נבלעו בסופו של דבר הנסיכויות הגדולות, שנוצרו באופן זה, על-ידי השלטון המלכותי, הרי בגרמניה השמידו הנסיכויות את השלטון המרכזי כמעט כליל. באיטליה פעלה התפתחות זו לטובתן של המדינות, שייסדו הערים המובילות בסביבותיהן. בכל מקום ומקום נעשתה המדינה – היא טבעה אשר היא – אדון ומגן. כל מי שנשאר תלוי אך ורק בה, בלא ל'התמסר' לחסותו של אדם כלשהו, לא חש עצמו מבודד עוד.

הסניוריה החקלאית המשיכה להתקיים זמן רב הרבה יותר. לאחר שהתאימה עצמה לצורכי התקופה הקפיטליסטית, הוסיפה לפרוח במהלך המאות השש-עשרה, השבע-עשרה והשמונה-עשרה. האירופים גם העבירו אותה למושבות שונות, למשל לקנדה הצרפתית. בצרפת לא בוטלה אלא בזמן המהפכה הצרפתית; בגרמניה נעלמה, פרט לשרידים מועטים, בשנת 1848; באנגליה הלכה ונעלמה לאט מאוד מספר-החוקים והטביעה חותם ניכר על מבנה החברה הכפרית.

אותם צרכים שגרמו לעליית הואסאליות הורגשו זמן רב, אם כי רק מדי-פעם בתקופות של אי-שקט ומשבר. לחומאזי, שהפך לטקס ריק מתוכן, נמצאו תחליפים. ה-livery men בתקופת מלחמות הוורדים באנגליה במאה החמש-עשרה הם זכר לואסאלים המשניים של ימי-הביניים הקדומים.¹⁰ עבור בני-האצולה הזוטרים בצרפת של המאה השבע-עשרה, חסותו של אדון גדול הייתה האמצעי הטוב ביותר לקידום. מסדרי האבירים הומצאו על-ידי הנסיכים בשלהי ימי-הביניים כדי להבטיח את נאמנותם של אלה שהורשו להצטרף להם. על זאת חשב גם נפוליון, כאשר ייסד את "לגיון הכבוד". אולם למסדרים ששרדו וכן לחיקוייהם המודרניים לא היה עוד כל תפקיד, אלא כאות הצטיינות המביא כבוד לבעליו.

במאות האחרונות של ימי-הביניים ניסו המדינות לנצל את הארגון הפיאודלי העתיק לטובתן, בכך שתבעו מן הואסאל אם לא שירות-צבאי ממש, לפחות תשלום כופר תמורתו. אולם ניסיונות אלה זכו להצלחה מועטה בלבד. חוק שנחקק באנגליה בשנת 1656, בתקופת הרפובליקה של קרומוול, ואושר מחדש בתקופת הרסטורציה בשנת 1660, ביטל כל הבדל בין פיאודום של אבירים לבין החזקה חופשית בקרקע (free tenure; socage). הפיקציה המשפטית, שעל-פיה כל אדמה באנגליה מוחזקת מן הכתר והשימוש במונח fee (הנגזר מפיאודום) כדי לציין את הצורה העליונה של זכויות במקרקעין – כל אלה הם שרידים של הארגון השיטתי של הפיאודליזם באנגליה, שהונהג על-ידי המלכים הנורמנים. כלל הפרימוגניטורה, על-פיו יורש הבן הבכור את כל נכסי המקרקעין במקרה של העדר צוואה, הוא ירושת המשפט הפיאודלי. במדינות גרמניות מסוימות, כגון פרוסיה בזמנו של פרידריך וילהלם הראשון, הפכו הפיאודים במאה השמונה-עשרה לנחלות בבעלות מלאה באמצעות דבר חקיקה. צרפת חיכתה עד מהפכת 1789, לפני שביטלה את הנחלות הפיאודליות ואת הואסאליות, שפסקו להזרים כל הכנסה של ממש לכיסי האדונים והמלכים. במאה התשע-עשרה נעלמו

¹⁰ פירושה המקורי של המלה האנגלית livery הוא 'הספקת מזון ולבוש לבני משק- הבית', כעין מקבילה ל-provende; מכאן התפתחה המשמעות המשנית: 'המדים אותם לובשים בני-הלווייה של האדון ואנשי משק-ביתו'. בעוד שה-livery men הקדומים היו ואסאלים של האדון, הסמוכים לשולחנן, ה-livery men של המאה החמש-עשרה היו אנשים שביטאו את תמיכתם באחד הברונים הגדולים בכך שנשאו תג או סימן-היכר אחר כלשהו על בגדיהם (livery).

לבסוף מוסדות מיושנים אלה לחלוטין באירופה. מעמד הואסאלים הלוחמים הוא שהביא לעולם את האצולה. בצרפת ראתה האצולה, כיצד מבוטלות זכויותיה עם ביטול הארגון הפיאודלי, וכך בא הקץ על תפקידה החברתי. אולם בכמה ארצות אחרות היא הוסיפה להתקיים מבחינה משפטית ומעשית כאחת, זמן רב לאחר שבוטלו הנחלות הפיאודליות.

מורשתו הברורה ביותר של הפיאודליזם לחברה המודרנית היא הדגשת מושג החוזה הפוליטי. הדדיות החובות, שקשרה את האדון והואסאל זה לזה, ושגרמה לכך שמבחינה משפטית, אם האדון היה מפר את חובותיו הפרה חמורה, הואסאל היה פטור מקיום חובותיו, הועתקה במאה השלוש-עשרה למדינה. בכל מקום – אך באופן הברור ביותר באנגליה ובממלכת אראגון – ניתן ביטוי לרעיון, שהנתין מחויב לציית למלכו, כל עוד זה האחרון נשאר מגן נאמן. תחושה זו שימשה משקל-נגד למסורת קדושתם של המלכים – ולבסוף אף גברה עליה.